

В.М. ЧЕРНЕГА,
аспірант
(НПУ імені М.П. Драгоманова)
(Науковий керівник доцент С.І. Шимон)

ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ МОРАЛЬНО-ПРАВОВИХ ПРИНЦИПІВ У СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ СІМЕЙНОГО ПРАВА

Ключові слова: морально-правові принципи, в сімейне право, справедливість, добросовісність, розумність, відповідність моральним засадам.

В українській юридичній літературі, зокрема, в підручниках, роз'ясненнях, наданих у науково-практичних коментарях (І.В. Жилінкової, В.І. Труби, З.В. Ромовської, Є.О. Харитонова та ін.) до Сімейного кодексу України (далі – СК), викладено лише загальні зауваження про принципи справедливості, добросовісності, розумності та відповідності моральним засадам суспільства. Різноманітні аспекти згаданих принципів досліджувалися переважно в роботах у галузі цивільного права (О.О. Бакалінської, Т.В. Боднар, С.М. Бервено, С.Ю. Бурлакова, О.В. Грицак, О.С. Котухи, Д.Г. Павленка, В.Д. Примака, Ю.П. Пацурківського, М.О. Стефанчука, Р.О. Стефанчука, В.І. Труби, Є.О. Харитонова, С.І. Шимон та ін.). Однією з нових робіт, яка засвідчує актуальність цієї проблематики, є захищена в Україні в 2011 р. кандидатська дисертація Ю.А. Тоботи «Принцип справедливості, добросовісності та розумності в цивільному праві». Але як самостійні предмети уваги безпосередньо в сімейному праві ці принципи практично не фігурують. Відзначимо й те, що в українській цивілістичній літературі, в тому числі в сімейно-правовій, практично не вживається сам термін «морально-правові принципи» для позначення цієї групи

юридичних явищ. Натомість, приміром, російські правознавці йменують дані принципи «морально-правовими», «загально-соціальними» або «морально-етичними». І саме тому ми ставимо за мету цієї праці – з'ясувати, яке навантаження несе в собі кожна із запропонованих варіацій назви цієї групи сімейно-правових явищ; визначити, яке з наведених найменувань є прийнятнішим для сімейно-правової сфери; сформулювати авторську дефініцію морально-правових принципів у сімейному праві; розкрити їх значення та визначити місце в системі принципів сімейного права.

Передумовою цього має стати з'ясування етимологічного та семантичного змісту тріади термінів: «етика, «мораль», «моральність». «Етика» походить від грецького слова *ethos*, що в перекладі означає звичай, характер. В одному з сучасних тлумачних словників української мови під етикою розуміють: 1) вчення про мораль як одну з форм суспільної самосвідомості, її суть, закони історичного розвитку; 2) систему норм моральної поведінки людини, суспільного класу, професійної групи тощо [15, 276]. Термін «мораль» походить від латинського *moralis* – те, що стосується вподобань, характеру, складу душі, звичок; *mores* – уподобання, звичаї,

мода, поведінка. У сучасному тлумачному словнику української мови мораль визначено як: 1) сукупність принципів і норм поведінки людей по відношенню один до одного та до суспільства в цілому; 2) етичний висновок, урок, винесений із чогось; 3) настанова, повчання [15, 280].

Зазначимо, що нині існує чимало авторських визначень категорії «мораль», проте сконцентруємо свою увагу лише на деяких із них. Так, О.Ф. Скакун під мораллю розуміє систему норм і принципів, що виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один із одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою) і спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра і зла і підтримуються особистим переконанням, традиціями, вихованням, силою громадської думки [14, 265]. На погляд В.М. Сирих, мораль являє собою правила поведінки, засновані на уявленні суспільства чи окремих груп про добро і зло, погане чи добре, чесне і безчесне, акцентуючи увагу й на інших етичних вимогах і принципах [12, 96].

С.А. Комаров тлумачить мораль як погляди, уявлення і правила, що виникають як безпосереднє відображення умов суспільного життя у свідомості людей у вигляді справедливості та несправедливості, добра та зла, схвального та ганебного, честі, совісті, обов'язку та гідності [3, 48]. Мораль являє собою певну сукупність життєвих принципів, які історично склалися та розвиваються, поглядів, оцінок, переконань і заснованих на них норм поведінки, які визначають та регулюють відносини між людьми, ставлення до суспільства, держави, сім'ї, колективу, класу, оточення [16, 292].

З наведеного можна простежити, що більшість учених під поняттям «мораль» розуміють, по-перше, сукупність норм і принципів, які вироблені протягом тривалого часу (десятками, сотнями, тисячами років); по-друге, уявлення у свідомості певної соціальної групи про фундаментальні духовні цінності (справедливість,

совість, обов'язок і т. ін.). Це стосується, насамперед, сім'ї, яка є первинним та основним осередком суспільства (ч. 1 ст. 3 СК).

У науковій літературі зазначається, що саме «без моральності, моралі, етики право є немислимим» [17, 252]. Слід також погодитися з думкою російського правника С.А. Комарова в тому, що «характерною рисою права повинна бути її моральна обґрунтованість; мораль є ціннісним критерієм права» [3, 48].

Нагальною є потреба дослідити співвідношення категорій «мораль» і «моральність»; як у науковій літературі, так і практичному застосуванні найчастіше вони ототожнюються. Проте зауважимо, що існують дещо відмінні думки науковців, які пропонують розмежовувати згадані поняття. Наприклад, з погляду класика Г.Ф. Шершеневича, моральність стосується внутрішнього світу людини, її джерелом слугує її духовний світ, а мораль носить швидше об'єктивний характер, має більш складне джерело походження й існує не всередині кожного, а над усіма [19, 31]. Є.С. Чикалова підкреслює, що деякі аналітики під мораллю розуміють сукупність норм, а під моральністю – ступінь дотримання, тобто фактичний стан, рівень моралі [18, 174]. Відзначимо, що в самому СК закріплені схожі та співзвучні цим термінам правові (морально-правові) категорії, зокрема, «моральні засади суспільства», які слугуватимуть предметом спеціальної уваги в наступних наших розвідках.

Якщо називати аналізовану групу принципів загальносоціальними, то це означатиме, що до останніх слід буде віднести і економічні, і соціальні, і політичні, й ідеологічні, і врешті-решт морально-правові принципи. Це зумовлено змістом терміна «загальносоціальний». Отже, така назва, як надто широка, істотно і невіправдано розширювала б зміст явища, яке є предметом нашої уваги, тому її застосування є недоцільним.

Ми ж солідарні з думкою Д.Л. Кондратюк, яка вважає, що термін «морально-пра-

вові» найповніше відображає сутність цих принципів, згідно зі значенням слів «мораль», «моральність» (рос. – «нравственность») як правил, які визначають тип поведінки і високі духовні якості, необхідні людині в суспільстві [4, 31–32]. Тому ми виходитимемо з того, що цю групу юридичних явищ природно називати «*морально-правовими*» принципами в сімейному праві України.

Іншою не менш важливою проблемою є співвідношення категорій «мораль» і «право», окремі аспекти якої були предметом уваги низки дослідників: С.С. Алексєєва, В.М. Корецького, Н.І. Матузова, Л.С. Явичка, В.С. Нерсєсянца, В.А. Туманова, Г.А. Миронової, А.М. Колодія, С.А. Комарова, П.М. Рабіновича, В.В. Копейчикова, О.Ф. Скакун, І.А. Гетьман-П'ятковської, П.Г. Давидова, Т.С. Павлової, І.О. Хрімлі, Є.С. Чикалової і багатьох інших правознавців та філософів. Ми цілком погоджуємося з думкою Г.А. Миронової, яка вважає, що в ідеальному вигляді мораль і право співвідносяться як абсолютне та відносне (мета і засіб): мораль висвітлює ідеальні орієнтири, які потім конкретно реалізуються за допомогою окремих регуляторних рішень. У такому вигляді дійсний прогрес у праві відбувається як невинне тяжіння правових норм до морального ідеалу, яким є встановлення справедливості та виправлення зла [6, 99].

Тісний взаємозв'язок сімейного права та моралі ми приймаємо як безспірний факт. Приміром, З.В. Ромовська підкреслює, що моральні норми мають спільний із законом ціннісний орієнтир: справедливість, добросовісність, розумність [11, 42]. Інша українська правознавиця С.М. Лепех зазначає, що мораль як соціальний регулятор сімейних відносин має сконцентрувати русло таких норм поведінки між людьми, які на цьому етапі розвитку суспільства відповідають вимогам справедливості, добросовісності, розумності, порядності, традиціям українського народу, його усталеним уявленням про честь, гідність, со-

вість [13, 27–28]. Більше того, в науковій літературі підкреслюється, що саме мораль «правомочна оцінювати право з огляду на його відповідність вимогам справедливості та моральним очікуванням» [8, 116].

Враховуючи таке значення термінів «мораль», «моральність», вважаємо за доцільне визначити поняття «*морально-правові принципи в сімейному праві*» як втілені в нормах сімейного права природно-позитивні ідеї, які з одного (зовнішнього) боку, відображають усталені в суспільстві уявлення про морально допустимі відносини в шлюбі та сім'ї, з іншого (внутрішнього) – визначають моделі морально вмотивованої (належної) поведінки суб'єктів сімейних відносин, на яких формується регулювання виникнення, реалізації та захисту їх прав.

Зауважимо, що в сучасній юридичній науці не спостерігається єдності думок щодо визначення місця морально-правових принципів у системі принципів, що правда, не сімейного, а цивільного права. Одні правознавці вказують на те, що добросовісність і розумність є галузевими принципами цивільного права, у той час як справедливість є наслідком реалізації у цивільному праві принципу загальної теорії – принципу справедливості, що має морально-правовий зміст [1, 40–41]. Деякі інші правники, розкриваючи систему принципів цивільного права, особливо виділяють такі принципи, як справедливість, гуманізм, добросовісність і розумність та відносять їх до морально-етичних принципів, при цьому зазначаючи, що вони є загальноправовими, а не галузевими принципами [5, 79–80].

Звернемося до думок тих правознавців, які є представниками першого підходу. Видається, не зовсім коректно справедливості, добросовісності і розумності відносити до галузевих принципів цивільного права, адже вони хоча і прямо не закріплені в усіх без винятку кодифікованих актах, однак їх прояв є очевидним і виходить далеко за межі цивільного права. Як бачиться, текстуальне закріплення морально-пра-

вових принципів, зокрема в ч. 9 ст. 7 СК, не є достатнім для віднесення останніх до каталогу підгалузевих принципів сімейного права. Наприклад, у СК РФ принципи справедливості, добросовісності, розумності та відповідність моральним засадам не закріплені поряд з основними засадами російського сімейного законодавства. На наш погляд, такий законодавчий підхід пов'язаний із тим, що останні не мають підгалузевої належності, а відтак і не дістали свого вираження в ст. 1 СК РФ. Разом із тим, підкреслимо, що відсутність прямого законодавчого закріплення цього квартету принципів не є перешкодою для їх виявлення у сімейному праві РФ.

Ми ж схильні вважати, що принципи справедливості, добросовісності, розумності та відповідність моральним засадам є загальноправовими. До цієї ж позиції можна дійти й з аналізу Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. (справа про охоронюваний законом інтерес) [10].

Зважаючи на викладене, можна зробити такі висновки. По-перше, виражені в ч. 9 ст. 7 СК справедливості, добросовісності, розумності і відповідність моральним засадам суспільства є морально-правовими принципами. По-друге, принципи цієї групи є загальноправовими, які виявляють себе з яскраво вираженими особливостями в сімейному праві.

Наостанок нашої праці, необхідно розкрити значення морально-правових принципів в сімейному праві України. По-перше, морально-правові принципи є «свідченням зв'язку морального та правового» [4, 42] в сімейному праві, «природним зв'язком нормативно-правового формалізму та практичного життя» [2, 163], тобто «ідеї природного права тепер інтегровані в позитивне» [7, 31] сімейне право. По-друге, вони є ідеями, які покладено в

фундамент формування змісту норм сімейного права. По-третє, морально-правові принципи виступають орієнтирами в правореалізаційній та правозастосовній сімейній практиці. По-четверте, саме ця група сімейно-правових явищ виступає «своєрідною гарантією» дотримання прав та інтересів суб'єктів сімейних відносин. Підтримаємо тезу Д.Л. Кондратюк, яка зазначає, що «поважати можна лише правовий, моральний закон; саме дією моральності правова система може бути перетворена в міцний інструмент захисту» [4, 36]. По-п'яте, справедливості, добросовісності, розумності, відповідно до моральних засад суспільства як принципи здатні заповнювати прогалини в сімейному праві України; їх роль стає очевидною при застосуванні аналогії сімейного права (згідно з ч. 2 ст. 10 СК). В цьому сенсі й нині звучать актуально слова І.А. Покровського про те, що «закон, навіть найдосконаліший, неминуче відстає від життя: раз виданий, він залишається нерухомим, тоді як життя іде безперервно вперед, створюючи нові потреби та нові відносини» [9, 94]. Наведене засвідчує надзвичайне практичне значення морально-правових принципів при врегулюванні сімейних відносин за аналогією права.

Підсумовуючи зазначимо, що ви-значенням універсального поняття «морально-правові принципи у сімейному праві», з'ясуванням місця останніх у системі принципів вітчизняного сімейного права, а також розкриттям значення цієї групи сімейно-правових феноменів, дана наукова проблема не вирішується в повному обсязі. Подальші наукові розвідки можуть бути присвячені проблемам визначення сталих понять та змісту окремих видів морально-правових принципів у сімейному праві України.

Список літератури:

1. *Бакалінська О.О.* Особливості застосування категорії справедливості в цивільному праві і процесі України / О.О. Бакалінська // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації професійних спілок. – 2011. – № 3. – С. 38–41.
2. *Власенко Н.А.* Язык права: монографія / Н.А. Власенко. – Иркутск: Восточное книжное издательство, 1997. – 173 с.
3. *Комаров С.А.* Общая теория государства и права: учебник / С.А. Комаров. – М.: ЮРАЙТ, 1998. – 411 с.
4. *Кондратюк Д.Л.* Нравственно-правовые принципы в гражданском праве России: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Д.Л. Кондратюк. – М., 2006. – 170 с.
5. *Кузнецова О.А.* Нормы-принципы российского гражданского права / О.А. Кузнецова. – М.: Статут, 2006. – 269 с.
6. *Миронова Г.* Моральні засади Сімейного кодексу України / Г. Миронова // Право України. – 2004. – № 4. – С. 99–102.
7. Науково-практичний коментар до цивільного законодавства України: у 2 т. / В.Г. Ротань [та ін.]. – 2-е вид. – Харків: Фактор, 2010. – 800 с.
8. Общая теория государства и права: учебник / [под ред. В.В. Лазарева]. – М.: Юристъ, 1996. – 472 с.
9. *Покровский И.А.* Основные проблемы гражданского права / И.А. Покровский. – М.: Статут, 1998. – 353 с.
10. Рішення Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 р. № 18-рп/2004 (справа про охоронюваний законом інтерес) // Вісник Конституційного Суду України. – К., 2006. – № 6. – С. 6–16.
11. *Ромовська З.В.* Українське сімейне право: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / З.В. Ромовська. – К.: Правова єдність, 2009. – 500 с.
12. *Сырых В.М.* Основы правоведения: учеб. пособие / В.М. Сырых. – М.: Былина, 1996. – 160 с.
13. Сімейне право України: навч. посібник / С.М. Лепех. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 318 с.
14. *Скакун О.Ф.* Теорія держави і права: підручник [пер. з рос.] / О.Ф. Скакун. – Харків: Консум, 2006. – 656 с.
15. Сучасний тлумачний словник української мови [уклад. Л.П. Олексієнко, О.Л. Шумейло]. – К.: Калита, 2006. – 544 с.
16. Теория государства и права. Курс лекций / [под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько]. – М.: Юрист, 1997. – 672 с.
17. Теория государства и права / [под ред. А.И. Матузова, А.В. Малько]. – Саратов: СВШ МВД РФ. – 1995. – 560 с.
18. *Чикалова Е.С.* Проблемы нравственно-правового регулирования общественных отношений / Е.С. Чикалова // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 3. – С. 174–183.
19. *Шершеневич Г.Ф.* Общая теория права: учеб. пособие: в 2-х т. / Г.Ф. Шершеневич. – М.: Юрид. колледж МГУ, 1995. – 362 с.

РЕЗЮМЕ

В работе доказана целесообразность применения термина «морально-правовые принципы в семейном праве». Сформулировано авторское определение понятия «нравственно-правовые принципы в семейном праве». Определено место этой группы прин-

ципов в системі принципів сімейного права України. Раскрито значення нравственно-правових принципів в сімейном праві.

SUMMARY

The article proved the feasibility of using the term «moral and legal principles in family law». In this paper the author formulated definition «moral and legal principles in family law». Defined the place of this group of principles in system in the principles of family law of Ukraine. Disclosed value of moral and legal principles in family law.

*Рекомендовано кафедрою цивільного,
господарського права і процесу*

Подано 05.09.2012.